

Кыргыз жана түрк тилдериндеги тууранды сөздөрдүн сөз жасоо жана сөз өзгөртүү системасы(Kırgız ve Türk Dillerindeki Yansıma Kelimelerin Türetim Sistemi ve Türetim Ekleri)

Dr. Ergün Koca¹

Кыргыз тилиндеги тууранды сөздөр сөз жасоо жана сөз өзгөртүүчү мүнөзгө ээ. Тилибиздеги тууранды сөздөр тилди байытуунун бирден-бир булагы болуп кызмат кылат. Тууранды сөздөрдөн жаңы сөздөр көбүнчө мүчө улануу жолу менен кээде сөз куроо жолу менен аркылуу жасалат. Негизги сөз жасоочу ролду үн тууроочу сөздөр ойнойт. Мүчө улануу аркылуу туунду сөздөр жасалат.

Кыргыз тилинде колдонулган белгилүү бир көрүнүштү чагылдырган элес тууранды сөздөр жана табыш тууранды сөздөр башка сөз топторуна тиешелүү болбогон сөз жасоочу куранды мүчөлөргө ээ.

Жаратылыштагы үндөрдү туураган, кыймыл-аракеттин өтө тез убакытта ишке ашырылгандыгын жана күтүлбөгөн жерден пайда болгон жаркыракты же жарыкты жана башка кубулуштарды чагылдырган бир типтүү сөздөр сөз жасоодо спецификалык өзгөчөлүктөргө ээ. Тууранды сөздөрдүн бул тобуна этиш сөздөрдү жасоочу мүчөлөр кирет.²

Бул топко тууранды сөздөрдүн уңгуларындан биринчи кезекте этиш жасалат. Андан кийин этиш уңгулардан белгилүү бир форманттардын улануусу менен зат атоочтор жана сын атоочтор жасалат. Тууранды сөздөрдү жасоонун системасында бул ыкма негизги жол болуп саналат.

Түрк тилинде болсо кыргыз тилиндегидей эле сүйлөм ичинде тууранды сөздөр өзүнчө бир сөз түркүмү боло албайт. Түрк тилин изилдеген

---

¹ Uluslararası Atatürk Alato Ün.versitesi, Fen Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi

² С. Кудайбергенов. Подражательные слова в киргизском языке. – Фрунзе, 1957. 44-45-б.

белгилүү изилдөөчүлөр³ тууранды сөздөрдү сырдык сөздөрдүн бир бөлүгү катары кабыл алышат. Түрк тилинде да башкы формалардагы (уңгу тибиндеги) тууранды сөздөрдөн этиш жана ат атооч жана башка сөз түркүмдөрүнүн жасалышы түрк тилинин сөздүк составын байытууда да чоң роль ойнойт.

Кыргыз жана түрк тилдериндеги зат атооч тууранды сөздөрдүн жасалышы(Kırgız ve Türk Dillerindeki Yansıma İsimlerin Yapılışı)

Тууранды сөздөрдүн негизи заттык мааниге ээ боло албайт. Алар сөз жасоочу форманттардын жардамы аркылуу гана бир маанини бере алышат. Ошондой болгону менен кыргыз тилинде сөз жасоочу форманттардын жардамысыз эле жасалып зат атооч катары кабыл алынып жүргөн тууранды сөздөр жолугат⁴.

Мисалы: дүбүрт сөзү // дабырт – аттын дүбүртү. Дүбүрт зат атооч сөзү – дабырт табыш тууранды сөздөрдөн жасалган. Биринчиден дүбүрт сөзү тууранды сөздөргө таандык болгон өзгөчөлүктөр - каткалаң үнсүз менен уяң үнсүздүн айкалышынан жасалып фонетикалык жактан окшош келишет.

дүп- бир жолку атырылып чыккан катуу дабыш.

***Мисалы:** туяктан чыккан дабыш, оор жүктүн жерге түшүшү. Маша кошкон көп мылтык от койгондо күп этти, Жер чайкалып дүп этти. («Семетей») Кер бээ каксоо жерге туякты дүп-дүп согот.* (Т. Сыдыкбеков)⁵ ж.б.

дүп+ыр=дүпүр кайталанып чыккан үндү тууроо. **Мисалы:** Улактын артындагылар **дүпүр-дүпүр** кача баштады. (Ш. Бейшеналиев)

³ Ergin, M., Gencan, T. N., Koç, N., Banguoğlu, T. v.b.

⁴ С. Кудайбергенов. Подражательные слова в киргизском языке. – Фрунзе, 1957 44-45 б.

⁵ Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Фрунзе, 1984.

дүбүр+т=дүбүрт жулкунуп атырылып чыккан катуу үндү тууроо башкача айтканда ал катуу күчтүү чыккан үндү чагылдырат. Аттын дүбүртү – аттын табышы.

Мисалы: Каныбектин батыш тарабынан дүбүрттөгөн жалгыз аттын дабышы чыкты. (К. Жантөшев) Аңгыча болбой арт жактан дүбүрт угулуп, элүү башынын чаңырган ачуу үнү чыкты. (Абдукаримов) ж.б.

Кыргыз жана түрк тилдеринде айрыкча зат атоочтор сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат.

Тууранды зат атоочторду жасаган мүчөлөр(Yansima İsim Yaran Ekler):

а) түрк тилинде тууранды сөздөрдөн зат атооч тууранды сөздөрдү жасоодо эң активдүү колдонулган куранды мүчөлөр болуп (-ыл, -ил, -ул, -үл, ур, үр; ыш, иш, уш, үш), экинчи даражадагы тууранды сөздөрдүн негизине улануучу мүчөлөр (-ды, -ди, -ду, -дү; -ты, -ти, -ту, -тү) болуп эсептелинет. Бул куранды мүчөлөр жалаң тууранды сөздөрдөн зат атоочту жасоо өзгөчөлүгүнө ээ болуу менен бирге үн жана кыймыл-аракеттерди туурап көрсөтөт.

1.(Т.С.⁶) + ылды, -илди, -улду, -үлдү; -ылты, -илти, -улту, -үлтү.

Çağiltı: Суу агып жатканда таштарга урунуп үн чыгарышы (Tsöz⁷) : “Yalnız koca arıktan akan suyun serin çağiltısı duyuluyordu.” «Бир гана чоң арыктан аккан суунун серүүн шаркыраган үнү угулуп турду» . - С.Uçuk.

Gürültü «Ызы-чуу» Ызы-чуу, ыргаксыз үндөр, күрү-гүү: “Gemi baş döndüren bir gürültüyle indi sulara.” «Кеме баш айланткан күрү-гүү менен сууга кирди.» – Ç.Altan.

⁶ (Т) Тууранды-Yansima (С) Сөз-Söz.

⁷ Türkçe sözlük. TDK, Ankara, 2005.

Hıriltı «Кырылдоо» . 1. Тамактан кырылып чыккан үн: “*Yavaşlayan soluk alışında hafif hıriltı duyuluyordu.*” «Акырындаган дем алышында бир аз кырылдаган үн угулуп турду.» – A.Sayar.

Horultu «Корулдоо» :Horuldama sesi «Корулдоо үнү»: “*Biraz sonra biri ince, öteki kalın, iki horultu odayı kapladı.*” «Бир аздан кийин бири ичке, бири жоон болгон корулдаган коңурук бөлмөнү каптады.» – M.Ş.Esendal.

Mıriltı «Күбүрөнүү» : Кыңылдап үн чыгаруу: “*Doktorların mırıltularından, artık yalnız harpten değil, ayaktan da mahrum kaldığımı hissettim.*” «Доктурлардын күбүр-шыбырларынан эми бир гана согуштан эмес, бутуман да кур калганымды түшүндүм.» – F.R.Atay.

Parıltı «Жаркырак» : Көзгө урунган жаркырак: “*Bütün gözler onun gittikçe artan parıltısıyla kamaşmış gibiydi.*” «Бардык көздөр анын барган сайын артып бараткан жаркырагынан уяла түштү.» Y.K.Karaosmanoğlu.

Şarıltı «Шаркырак» : Шаркырап аккан суунун үнү: *Derenin şarıltısı buradan duyuluyor.* Дарыянын шаркырап аккан үнү бул жактан угулат.

Şırlıtı «шырылдоо» : Шырылдап аккан суунун үнү: “*Karşıda bir çağlayanın şırlıtısı duyuluyordu.*” «Маңдайдагы шаркыратманын шырылдаган үнү угулуп турду.» Ö.Seyfettin.

2. [Т.С.] + [-ырти, -ирти, -урты, -урти, -урту, -үртү]:

Sızırtı «Чыз чыз этүү»: (Tsöz): “*Döşeme, suyun sızırtılarla soğuttuğu ağır bir taş gibi buğu içindeydi.*” «Пол суунун тызылдамкан суугу оор таштай бууланып турган.» – Y.N.Nayır.

Çatırtı «Чатыроо» : Чатыроо үнү (Tsöz): “*Az sonra tutuşan çalıların çatırtısı sağanak sesini bastırmıştı.*” Аздан кийин туманган

бадалдардын чатыраган үнү шатырап жааган жамгырдын үнүн басты.» –R.H.Karay.

Gıcırtı «Кычыроо»: катуу нерселердин сүртүлүшүнөн чыккан үн, кычыроо үнү (Tsöz): “Karıнын tokmağı kuvvetli bir gıcırtıyla bir daha döndü, kanat oynadı.” «Эшиктин токмогу катуу кычырап, дагы бир ирет айланды.» – P.Safa.

Öğürtü «Өкүрүү»: (Tsöz): “İnsan rakı masasının başını eğlenelim, iş görelim diye oturur ve ekseriya eğlence öğürtü, iş gürültü ile biter.” «Киши арак ичкени отурганда көңүл ачалы деп отурат жана көбүнчө аягы өкүрүк-бакырык, ызы-чуу менен бүтөт.» R.H.Karay

Şakırtı «Шакыроо» : (Tsöz): “Sokakta nal şakırtılarıyla bir araba durdu.” «Көчөдө аттын такасын так так этип, бир араба токтоду.» – Y.Z.Ortaç

Şangırtı «Шаңгыроо» : Табак, чөйчөк, шише ж.б. нерсенин бир жерге, же бири-бирине урунганда чыккан үн (Tsöz): “Zincir şangırtıları atların karda çıkardığı seslerle karışıyordu.” «Чынжырдын шаңгыраганы аттардын үнүн басып койду.» -R.Enis.

Tapırtı «Тапыроо»: Басып баратканда чыккан үн (Tsöz): “Arkalarında at ayakları tapırtıları duydular.” «Арттан аттардын тапыраган үндөрүн угушту». Y.Kemal.

Zangırtı «Заңгыроо» : катуу титирөөдөн пайда болгон үн: “Merdivenlerden bir adam yuvarlanıyormuş gibi bir zangırtıyla uyanır.” «Тепкичтен адам кулап келаткандай бир заңгыраган добушту уккандай болуп ойгонот». A.H.Tanrınar.

3.[Т.С.] + [-ыл (-ил, -ул, -үл), -ыр (-ир,-ур,-үр)] + [-дак,-дек]

Экинчи даражадагы формалардан жасалган этиштик негиздерден атооч жасоочу мүчөлөр аркылуу түзүлгөн тууранды атоочтор.

Dingildek «чарчаңкы»: (Tsöz): “*Sinir sistemleri dingildek olan bu titiz adamları domestik uğraşlar büsbütün hırçın yapar.*” «Нерв системасы чарчаган бул кишилерди үйдүн ички иштери ого бешбетер агрессивдүү кылып салат.» - Н.Танер

Fırıldak «Дирилдек»: Шамалга айланган оюнчук (Tsöz)

Işıldak «Жаркырак» : Караңгыда бир нерсени көрүү үчүн колдонулган ичке жарык булагы: “*Çamlıca sırtlarında iki uçaksavar ışılдаğı karanlık gök yüzünü tarıyorlardı.*” «Чамлыжанын сырт жактарында эки зениттин жарыгы караңгы көк жүзүн тарап жатты.» – Н.Танер.

4. [Т.С.] + [-ык, -ик, -ук, -үк,]: (öksürük -өкүрүү, hapşırık – чүчкүрүү, tükürük – түкүрүү, fişkirik – бышкыруу, sümürük – чимкирүү, hıçkırık – ыктытуу ж.б.)

Badik: Кыска бойлуу (Tsöz): “*Badik kızların yanısıra perçemli öğrenciler geçiyordu.*” «**Кыска бойлуу** кыздардын жанынан узун бойлуу окуучулар өтүп жатты.» –S.F.Abasıyanık.

Gıcık: Тамакта сезилип, жөтөлткөн нерсе (Tsöz): *Bronşit filan desem öksürük değil , gıcık bile yok...*” «Бронхит дейин десем, жөтөл тигил, узи да жок.» -S. M. Alus

Hıçkırık «Чүчкүрүк»: (Tsöz): “*Savcı mendilini ağzına karayarak hıçkırığı gizledi.*” «Прокурор бетаарчысы менен оозун жаап, чүчкүрүгүн жашырды.» – A.Gündüz. “*Heyecandan bir çocuk gibi hıçkırıklarla sarsılıyordu.*” «Толкундана жаш баладай эчкире ыйлап жатты.» – N.E.Adıvar.

5. [Т.С.] +[-а,-е]+ [-дак, -дек,]:

Hoppadak : Дароо: “*Bu cadı lakırdısını duyunca ben de hoppadak inanıverdim.*” «Бул жезкемпирдин үнүн үкканда мен дароо ишенип калдым.» – H.R.Gürpınar.

Küttecek: Күтүлбөгөн жерден дүңк этүү: “*Bir ara küttecek bir şeye çarptık.*” «Аңгыча дүңк этип бир нерсеге урундук». -Ö. Seyfettin.

Loppadak : «Лоп» деген үн чыгаруу: *Et loppadak yere düştü* «Эт булк этип жерге түштү.» *Koca dolmayı loppadak ağzına attı.* «Тамакты ап этип жутуп койду.»

Şakkadak: Күтүлбөгөн бир учурда, дароо.: Şakkadak düşüp bayıldı. «Шарт эле кулап түшүп, эсин жоготту.» “*İşte böyle bir gün adamın hatasını şakkadak suratına vururlardı.*” «Мына ушундай күндө кишинин оорусун бетине шарт айтып салышчу.» –Ö. Seyfettin.

Şappadak : Шарт. Şappadak içeri giriverdi. «Шарт ичкери кире калды.» 2. Чоп эттире: “*Sonra sappadak alnımdan öpersin.*” «Анан чоп эттире чекемен өбөсүң». E.E.Talu.

6. [Т.С.] + [-ак, -ек, -к]:

Çingırak «**Чыңгыроо, шыңгыроо**», 1. Кичинекей коңгуроо: “*Sıcaktan o kadar bunalmıştık ki uğuldayan kulaklarımız, eski usul saç karıya asılı iri çingırağın sesini kavrayamadı.*” «Ысыктан ушундай буулугукканыбыздан чуулдаган кулагыбыз эшикте илинип турган коңгуроонун үнүн уга алган жок.» R.H. Karay.

Pıtrak: Көп дааналуу, жыш. **pıtrak gibi** «пытыраган» 1) Даракта көп дааналуу: “*Seher, ela gözlerinden pıtrak gibi yaşlar dökerek ayrılık sahnesini düşündü.*” «Сехер алайган көздөрүнөн **пытыраган** жаш төгүп, ажырашууну ойлоду.» –R. H. Karay.

7. [Т.С.] + [-кыр ; гир]+ [-дак, -дек,]:

Fıskırdak: Сууларды бүркүүгө жараган нерсе.

Fıkırdak: Кылыктуу, ойноок (аял): *Düğünlerde oyun oynayan bu fıkırdak kadından baktım pek hazzederdi* «Тойлордо бий бийлеген бул кылыктуу аялдан бардык эркектер лаззат алчу».

Fingirdek : Ашыкча кылыктуу, наздуу, ойноок (аял).

8. [Т.С.] + -лык,-лик,-лук,-лүк

Işık: Ышкырык. "Söz dişlerinin arasından keskin bir ışık şiddetiyle çıktı." «Сөз ышкырыктай катуу айтылды.» - А. Gündüz.

Çıglık: кыйкырык. Ачуу, ичке жана катуу чыккан үн, өкүрүк-бакырык, кыйкырык. *İki kardeş güzel güzel oynarken ne oldu ise birdenbire bir ağlama, bir çıglık başladı.* «Эки бир тууган жакшы эле ойноп жатышкан, анан эле өкүрүп-бакырып жатып калышты». - М. Ş. Esendal.

9. [Т.С.] + [-ла, -ле] +[-к]

Çatlak: Жарык. Жарылган (Tsöz): *Apa, аралык (Tsöz): "Esmer toprağın yüzünü saran çatlaklar sanki yerin dibine kadar iniyordu."* «Кара топурактын үстүн каптаган жарыктар жердин түбүн көздөй түшкөн эле.» Т. Buğra.

Gırtlak: Кокко : (Tsöz): "Gırtlak veremi midir nedir, çehresinde damla kan yok." «Тамагы ооруган окшойт, жүзү кункуу болуп турат». S. M. Alus.

Patlak: Жарык, жыртык (Tsöz): "*Karşısındakini kalpağından ta patlakları gözüken kunduralarına kadar bir süzdü.*" «Маңдайындагы кишинин калпагынан баштап жыртыктары көрүнгөн чокоюна чейин үңүлүп карады.» Ö.Seyfettin.

Pırtlak: Жарык, тешик, сокур: "Zati bey ellerini çırptı, pırtlak gözlü hafıye odaya girdi." «Зати бей алақандарын чапкылады, сокур көздүү кызматчы бөлмөгө кирди.» –Н.Е. Adıvar.

10. [Т.С.] + [-кыр, -гир] +[-ти]: (Кышкырт – тукуруу, өгүртү – окшуу, һайкырт – айкыруу, вағырт – бакыруу, пүскүртү - бүркүү)

Кышкырт «Тукуруу»: Тукуруу иши (Tsöz): "Öfke baldan tatlıdır ve kışkırtılar, en kabız kafalara bile ilham verir, en kilitlenmiş talakatleri açar." «Ачуу балдан таттуу жана түкүрүүлар эң катуу баатарга да илхам берет, катуу бекип калган нерселерди да ачат». Н. Taner.

Өгүртү: Өкүрүү (Tsöz): " Öğürürken çıkan ses(Tsöz):" "Cevap beklemeden hastanın öğürtüleri işitilen odaya koştı." «Жооп күтпөстөн бейтаптын кыйкырыктары угулган бөлмөгө чуркады». Р. Safa.

11. [Т.С.] + [-ган, -ген, -кан, -кен]:

Çığırtkan: Жарчы (Tsöz): "Haberini böyle fısil fısil anlatmaz, gümbür gümbür уауар çığırtkan dediğin." «Кабарды минтип шыбыран айтпайт, жарчы дегениң дүңгүрөтө жаят». Т. Oflazoğlu.

Вағырткан «Бакырчаак»: (Tsöz): "Ak sakallı, uzun boylu bağırtkan bir ihtiyardı." «Ак сакалдуу, узун бойлуу бакырчаак бир кары эле». R. H. Karay.

12. [Т.С.] + [-алак, -элек]:

Büğerek: Бөкөлөк. **Vızılılarıyla** rahatsızlık veren daha çok sığırları sokan böcek, büge, büve (Tsöz) Уйларды тызылдатып кууп, тынчын алган курт: **Sapalak:** Шапалак. Elin içi ile yüze vurulan tokat (Tsöz) Алакан менен бетке чабуу: **Tombulak:** tombulca (Tsöz): Тоголок шар формасында. **Yalpalak:** bir tür baykuş (Tsöz) . Жапалак куш. **Dangalak:** Далдыроо kalın kafalı olup bilgiç geçinen (Tsöz)

б) Кыргыз тилинде болсо, адатта зат атоочтор сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат. Бул учурда мүчөлөр тууранды сөздөрдүн уңгуларына жалгануучу жалпы жана өздүк болуп бөлүнөт⁸.

1. Көбүнчө этиш сөздөрдөн же сын атоочтордон жасалган зат атоочтор – **ак, -ык, -ук, -үк, -ик** мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалат.

[Т.С.](тууранды этиш уңгу)+ **-кыр (-кыр, -кир, өкүр)+-ык, -ик, -ук, -үк.**

ышкыр + **ык** = ышкырык;

эчкир+**ик**=эчкирик;

коңур+**ук**=коңурук;

өкүр+**үк**=өкүрүк;

түкүр+**үк**=түкүрүк;

бакыр+**ык**=бакырык

жаңыр+**ык**=жаңырык

Мисалы: Таластын куйган боюнда, **Жаңырык** менен **бакырык**. («Сейтек») **Бакырыгы** тоо жарып, Эр Сыргак деп чакырып. («Манас») Бир кемпир **коңурук** тартып уктап жатат. (К. Жантөшев) Кошойдун **коңуругу** токтоло калды. (Аалы) Айланасындагы зоолор да жигит менен тамашалашкысы келгендей жапырт кош **жаңырык** чыгарды.

а) Этиштен **-а (-о, -ө, -е)** мүчөлөрүнө улануу менен жасалган зат атоочтор;

кытыра+к=кытырак

калдыра+к=калдырак

калтыра+к = калтырак

---

⁸ С. Кудайбергенов. Подражательные слова в киргизском языке. – Фрунзе, 1957. 44-45 б.

Мисалы: Калдырак акчалар дүкүйүп анын чөнтөгүндө жаткан эле. («Чалкан») Калдырак жаргактай немени үстүмө салгыдай бечара неме белем. («Ала-Тоо») Карыптын бүткөн боюн калтырак баскан сыяктуу муундары дирилдейт. (Абдукаримов)

б) –**кыра** мүчөсүнө улануу аркылуу

күркүрө+к=күркүрөк

ыркыра+к=ыркырак

жаркыра+к=жаркырак

калтыра+к= калтырак

дүңгүрө+к=дүңгүрөк

Мисалы: Куркүрөк мотор айланды, Тетигин сырга басканда (Ж. Бөкөнбаев) жаркырак, Айдын нуру өзүмдө (Тоголок Молдо) Өмүр деген тунук суу, Шашып агат шаркырап, Тата билген адамдын Бардык күнү жаркырак (Аалы Токомбаев) Муундарын калтырак баскан Айгүл Кемелди жалдырай карады. («Ленинчил жаш») Куттуктап гүлдүү жайды үстүдөгү, Кубантат салюттун зор дүңгүрөгү. (А. Осмонов)

в) –**ра** **-(ре, -ро)** мүчөлөрүнө улануу аркылуу

маара+к=маарак (көпкө маараган эчки)

тыпыра+к=тыпырак

г) –**ылда** мүчөсү менен

кыртылда+к=кыртылдак

карсылда +к=карсылдак

тарсылда+к=тарсылдак

калчылда+к= калчылдак

баркылда+к=баркылдак,

калтылда+ к= картылдак

Мисалы: Ээй, балам, баркылдак үнүң чыкканда Мен Бакай шордуунун башкача көөнү бөлүнөт. («Сейтек») Биз калтылдак көпүрөдөн өткөн соң оңго бурулдук да, улам өр тарта жээктеп жүрүп кеттик. (Т. Касымбеков) Оозунан сөзү ыргып, денесин заматта калчылдак аралады. («Ала-Тоо») ж.б.

Жогорудагы зат атоочтор тууранды этиштерден мүчөлөрдүн жардамы менен жасалган. Мындан башка да маани берүүчү сөздөргө мүчө улануу менен жасалат.

а) –**гак мүчөсү аркылуу**; шыбыр (жамгырдын жааганда чыккан табыш)

шыбыр+гак=**шыбыргак** (суук жамгыр)

кый+гак=**кыйгак**

Мисалы: Борошолоп **шыбыргак** – борошолоп кар аралаш жамгыр жаайт. (Тоголок Молдо)

б) – **кү мүчөсү менен**; Күрт кардан чыккан дабыш.

күрт+кү=**күрткү**

сүр+кү=**сүргү**

Мисалы: Ашууда кайсы жер түз, кайсы жер тоо экени билинбей тептегиз эле **күрткү** болуп агарып жатат. (Азаматтар)

в) –**кан мүчөсү тууранды сөздөрдүн уңгуларына улануу менен зат атооч сөздөрдү жасайт**;

калдыр+кан=**калдыркан**

барс+кан=**барскан**

Мисалы: Канаттарын күнгө жаркылдатып, калдыркан көпөлөктөр учса, алар далдактап алыстан кадимкидей көрүнөт. (Т.

Сыдыкбеков) Чокчо сакал барсканчы оор барскандын сабын таянып тура калып, Салмоорбекти эркелетти. (Т. Сыдыкбеков)

г) – оң мүчөсү жана этиш уңгуга уланган –ыл мүчөсү менен жасалган зат атоочтор

дүрбө+(ы) л+оң=дүрбөлөң – козголоң, бунт.

Бул сөздүн башкы уңгусу дүр- тууранды сөз. Дүрбө - коркуу, шашкалактап качкан адамдардын тобу.

Мисалы: *Бирок Барпиевдин дүрбөлөнүнөн кийин буга окшогон эскертүүнү айтпай мен чыдай албаймын. (Жаш муундар)*

д) – ма мүчөсү этиш уңгуга улануу менен кыймыл-аракеттин ишке ашырылып бүткөндүгүн билдирген зат атооч сөздөрдү жасайт. Кээ бир адистердин пикири боюнча – ма мүчөсү, -мак мүчөсүнүн –к тыбышынын түшүүсү аркылуу –ма формасында уланат.

Шаркыра+т+ма=шаркыратма

Шыңгыра+ма=шыңгырама – обондун аталышы.

Бул эки сөздүн тең башкы уңгулары тууранды сөздөр болуп саналат.

Мисалы: *Шаркыратманын башынан көчкү жүрдү эле дешип башка отунчулар айтып келишти. Айтпор, ар түрдүү инструментти ээлеген жыйырмадай адамдын аткарганы баягы эле «Тогуз кайрык», баягы эле «Шыңгырама».*

Жогорудагы мисалдарда көрсөтүлгөндөй зат атоочтор кыргыз тилинин өзүнө тиешелүү жана жалпы мүчөлөрдүн жардамы менен жасалган. Зат атоочтордун көпчүлүгү тууранды сөздөрдүн уңгусунан, кээ бирөөлөрү этиш уңгулардан түзүлөт.

Ал эми башкалары тууранды сөздөрдөн сөз жасоо жолунун жалпы системасы менен жасалат. Буга -к мүчөсүнүн жардамы менен –ылда

мүчөсү уланып жасалган этиш уңгулардан түзүлгөн зат атоочтор кирет.

Мисалы: **дүмп+үлдө+к=дүмпүлдөк** оюндун аталышы.

Дүмп – катуу соккудан чыккан дабыш, оор заттын жерге түшүүсү.

Карс+ылда+к=карсылдак–жарака, (заттын жарака кетишинде чыккан табыш)

Как+ылда+к =какылдак

Чак+ылда+к=чакылдак

Жогоруда көрсөтүлгөндөр мисалдар элес тууранды сөздөрдө да жолугат. Мисалы: жалт – элес жалтырак затты чагылдырган тууранды сөз, көз ирмемдеги кыймыл-аракет. Бул сөздөр жалтылда жана жалтылдак сөздөрүнүн жасалышына негиз болуп берет.

Салыштыр: **жалт-жалтылда-жалтылдак;**

барс-барсылда-барсылдак;

Кыргыз жана түрк тилдериндеги тууранды сөздөрдөн жасалган сын атоочтор(Kırgız ve Türk Dillerindeki Yansıma Sifatların Yapılışı)

а) **Түрк тилинде** сын атоочтор тууранды сөздөрдөн жалаң сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу жасалат.

1. [Т.С.] + (-ык, -ик, -ук, -үк)

Тууранды сөздөрдөн сын атоочторду жасоочу **-ык, -ик, -ук, -үк** мүчөлөрү башкы формада жана тууранды сөз уңгулары катары кеңири түрдө колдонулууда.

Сын атоочту жасоочу мүчөлөр менен жасалган сөздөргө мисалдар төмөндө көрсөтүлдү:

Bılık – etli yağlı, dolgun, şişman, tıkHz (Ds). **Былтык** – эттүү, майлуу, толук, семиз маанисинде колдонулат. **Bılık** - yumuşamış, olgunlaşmış, erimiş, sulanmış, zedelenmiş. (Ds) **Cıvık** – 1) fazla suyun karıştığı için bişimini koruyamayacak kadar sulanmış 2) herkese soğuk ve

can sıkıcı şakadar yaran kimse. (Tsöz) 1) **Былжырак**– сууну көп сиңирүүдөн формасы жоголуп эзилип кетүү. 2)Кимдир бирөөгө тынчын алып, иренжитип ийген адам. **Cozzuk** - yağlı, tıkız. (Ds) **Жыш** – майлуу, тыгыз маанисинде колдонулат. **Çitirik** – çatrak yarılmış. (DS) **Чытырак** – чатырап, жарылуу. **Dırdırık** - geveze, yerli, yersiz konuşan. (DS) **Келжирек** -орунсуз, көп сүйлөгөн киши. Tırtık şentik. (Tsöz) **Тыртык**- денедеги тырык. **Vıcık** - sulanarak kıvamı gitmiş. (Tsöz) **Чирик** – сууланып сапатын жоготкон затка карата айтылат. **Yırtık** – yırtılmış olan. (Ds) **Жыртык** – жыртылган нерсе.

2. [Т.С.] + (-ак, -ек, -к)

Сын атоочту жасоочу бул мүчөлөр башкы жана экинчи формадагы тууранды сөздөргө жана тууранды сөздөрдөн этиш жасоодо туунду негиздерге улануу жолу аркылуу жасалат. Бул мүчөлөр уланып жасалган сөздөр төмөндө көрсөтүлдү.

Çatlak - çatlamış olan. Tsöz) **Жарака** – жарака кеткен, жарылган нерсе. **Paytak** – eğri bacaklı. (Tsöz) **Тайтак** – ийри буттарга катара айтылган сөз. **Parlak** – 1. parlayan 2. temiz ışıklı. Göze çarparacak kadar başarılı. **Parlak** 1. parlayan, ışıldayan. 2. **Parlak**, nurlu, rengarenk (umutlar)(DS) **Şırlak** düz ve parlak. (DS) **Жаркыроо** – жаркыраган, таза, нурдуу. Өтмө мааниде – түркүн түстүү, жаркырак маанилеринде колдонулат.

3.[Т.С.] + (-вук, -вүк)

Бул мүчөлөр (-да, -де, -а, -е) мүчөлөрү менен жасалган тууранды этиш сөздөрдүн туунду негиздерине улануу менен тууранды сын атооч сөздөрдү жасайт. Ушундай жол менен жасалган тууранды сын атоочтордон түрк тилинде **bıdılavık**, **ağzının içinde konuşan** - оозу

күбүрөп, бирок айткандары такыр түшүнүксүз абалды түшүндүрөт (DS) мисалы берилди.

4.[Т.С.] + (-ы, -и)

Бул мүчөлөр менен жасалган тууранды сын атоочторго мисалдар төмөндө көрсөтүлдү:

Gompi, kendini bir şey sanan, hayalci (DS) Өзүн өтө жогору санаган, кыялкеч. **Salpi** -sarkik (DS). **Çilki** - bozuk, çürük, kokmuş (DS) (**Чирик** - бузулган, жыттанып калган зат).

Түрк тилиндеги тууранды сын атоочтордон саналуу мисалдар тандалып алынып төмөндө көрсөтүлдү:

Şikirtti oynak, kıvrak. Эрке – ойноок, шок. (DS). **Tırl** – çıplak ya da parasız. Жылаңач же болбосо бекер маанисинде. **Tombul** – şişman. (Tsöz) **Толук** – семиз. **Yalabır** - cilalı, parlak, ışıldak, düzgün. **Жаркырак**, өтө күчтүү жарык берүүчү аспап, иреттүү. (DS). **Yılbır** 1. parlak 2. çıplak, yağı çıplak. **Жылаңач** – жарым жылаңач. (DS). **Tırtıklı** – tırtığı olan. Тыртык – денеде тыртыгы бар. (Tsöz)

б) **Кыргыз тилинде болсо**, тууранды сөздөргө адаттагыдай эле мүчөлөрдүн улануусу аркылуу тууранды сын атоочтор жасалат. Иштин жүрүшүндө белгилүү болгондой кыргыз тилинде алардын саны көп эмес⁹.

1. –к мүчөсү тууранды зат атоочторду жана тууранды сын атоочторду жасоочу жалпы мүчө болуп саналат.

кыр – коңурук тартууну туураган дабыш.

кыркырак – үнгө карата айтылган сөз.

кычыр – кычырак

чыйкылдак

---

⁹ С. Кудайбергенов. Подражательные слова в киргизском языке. – Фрунзе, 1957. 50-51- б.

жалтырак

шакылдак

Мисалы: Биз азыр саякаттан **жалтырак** таштарды да алып келдик. (Т.Сыдыкбеков) Бул арада эшик шарт ачылып, эшиктен **шакылдак** катын көрүндү. («Пайдага чечилген чатак»).

2. –кай, кей. (фонетикалык варианттары)

Бул мүчөлөр элес тууранды сөздөрдөн сын атоочторду жана зат атоочтордон кичирейтүү формасын жасайт. Бул И.А. Батманов тарабынан белгиленген¹⁰. Кыргыз тилинде көпчүлүк учурда элес тууранды этиштен жасалган сын атоочтор -гай, -кей мүчөлөрү менен аяктайт. Алар –**гай**, –**кей** мүчөлөрүнүн улануусу жана элес тууранды сөздөрдүн акыркы –**й** тыбышынын түшүүсү аркылуу жасалат. **Болчой+гай>болчогай, кетирей+кай>кетире(й) кей>кетирекей**, Кыргыз тилинде болчой элес тууранды сөзү – абдан чоң, толук маанисин туюндурат.

Мисалы: *Көк чыт көйнөк **кетирекей** сары бала комузду алып келди.* (Т. Сыдыкбеков) Даны ак жүгөрүдөй **барсагай** дандуу буудайлар жамыраган козудай тактайга жалп-жалп жыгылып, комбайн кадимкидей күшүлдөп иштөөгө киришти. («Эмгекте») Казак бала бою мендей, көзү **бакыракай**, мурдунун учу талпагайыраак, кашынын үстүндө кыйгач сызылган тырыгы бар, боз жалпак бала. («Узак жол»)

Кыргыз жана түрк тилдериндеги этиш жасоочу мүчөлөр аркылуу жасалган тууранды этиштер(Kırgız ve Türk Dillerindeki Fiil Yaparı Eklerle Yapılan Yansıma Fiiller)

а) **Түрк тилинде** тууранды этиш жасоочу мүчөлөр төмөндө өз-өзүнчө мисалдары менен көрсөтүлдү.

¹⁰ Батманов И.А. Грамматика киргизского языка, вып. II 1940, стр. 41.

1.[T.C.] + (-ла, -ле)

Çağla- «шаркыра»: Суунун көбүрүп, оргуштап агышы: “*Bir gün nehirler gibi çağlayan derinden.* «Бир күнү дарыя сымал шаркыраган тереңден».

Çatla- «Жарыл-»: Бөлүктөрү чачырабай тургандай жарылуу: “*Meşin çiltlerin çoğu kıvrılmış, bir kısmı da arkalarından catlamış.*” «Көбү бырышып, кээ бири артынан жарылып кетиптир.» А.Н.Танrınar.

Gürle- «күркүрө»: Жоон жана күркүрөгөн үн чыгаруу: “*Topların sustuğu bir gece davullar gürlerdi.*” «Замбиректер унчукпай калганда, добулбастан күркүрөп кирди.» R.E.Ünaydın.

Parla- «Жаркыра»: Күчтүү жарык чыгаруу, жарык чачуу: “*Gözlerimin içinde diyecək kadar yakınımda bir alev parladı.*” «Көзүмдүн ичинде дегенчелик жакын жерде бир алоо жаркырады.» R.N.Güntekin. “*O benim milletimin yıldızıdır parlayacak*” «Ал менин элимдин жылдызы жаркырай турган» M.A.Ersoy. 2. Тутанып алоолонуу: Лампа жаркырады. Бензин жаркырады.. “*Pof diye gaz parladı ve zaten seyrek olan kirpiklerimi ütiledi.*” «Поф этип газ жаркырап жанып, ансыз деле сейрек болгон кирпиктеримди күйгүзүп кетти.» В. Felek. ж.б.

Patla- «жарыл»: 1.(нерселер үчүн) катуу үн чыгарып жарылуу: Шар жарылды. Динамит жарылды. “*Fukaranın hem sağ bileği çıkmış, hem davulu patlamıştı.*” «Кедейлердин ары оң билеги чыгып, ары добулу жарылган эле.» R.N.Güntekin. 2. жыртылып ачылып калуу: “*Gözlerim gene ayakkabılarıma kaydı, yanları patlamıştı.*” «Көзүм чокоюма урунду, капталдары жарылып кетиптир.» O.Kemal. ж.б.

Sızla- «Сызда»: Сыздоо: “*Bilmem kimden işitmişim, bir adamın nasırı sızlarsa hava bozarmış.*” «Билбейм, кимден укканымды, бир кишинин көңүлү бузулса, аба-ырайы бузулат экен». –В. Felek. “*Kafa kemiklerine*

varıncaya kadar her yanı sızlıyordu.» «Баи сөөктөрүнө чейин бардык жагы **сыздан** жатты». N. Cimalı.

Vakvakla- «какылдоо»: Өрдөктүн какылдашы: “*Küstah gencin sesini taklit ederek tıpkı bir ördek gibi vakvakladı.*” «Бетпак жигиттин үнүн туурап өрдөктөй какылдады». Ö. Seyfettin. ж.б.

Zıpla- «секир»: 1. секирүү: “*Küçük köpek ince sevinç çığlıkları çıkarıyor, zıplıyor, havlıyor, atılıyordu.*” «Күчүк сүйүнүп үрүп, секирип жатты». S.F. Abasıyanık. ж.б.

Zonkla-: «зыңк»(дененин бир жеринин ооругандыгын билдирет) Nabız atışı gibi, kesik kesik ağrımak veya sancımak: “*Dişlerini sıkmış, şakakları zonkluyor, alnında yağlı ve kınalı ter damlacıkları.*” «Тушменин, жаактары **зыңкылдайт**, чекесинен майлуу тер чыпылдайт.» A. İlhan. ж.б.

2. [Т.К.] + [-ла, -ле] + [-т]:

Этиштин [-т]: аркылуу мамиле мүчөлөрү менен жасалган тууранды этиштер төмөндө көрсөтүлдү:

Çınlata- «шыңгырат»: “*Sahnenin önüne dizilen dört hoparlörden geçen saz sesleri, salonu çınlattıyordu.*” «Сахнанын алдына тизилген төрт үн күчөткүчтөрдөн чыккан саздын үндөрү салонду **шыңгырата** баштады.» H.E. Adıvar. ж.б.

Çıtlata- «чытырат»: 1. «чыт» деген үн чыгаруу: “*Asabiyetle parmaklarını çıtlattı.*” «Жиндене бармактарын **кырсылдамты**.» A. Gündüz . ж.б.

Damlata- «тамчылат»: тамчы тамчы агызуу: “*Kazım tezgahın arkasında kulağına ilaç damlatıyordu.*” «Казым станоктун арт жагында кулагына дары **тамчылатып** жатты.» A. İlhan. ж.б.

Parlat- «жаркырат» 1. Бир бетти түз жана жаркырак абалга алпкелүү: “*Derdini anlayan birini bulmak sevinci küçük gözlerini parlatmıştı.*” «Дартын түшүнгөн бирөөнү тапканына сүйүнүп, көздөрү жаркырай түштү.» Н.Е. Adıvar. ж.б.

Şaklat- «шакылдат»: “Шак” деген үн чыгаруу: “*Yaugaracı kadın bir elinin tersini öteki elinin avucuna vurarak şaklatıyor.*” «Ушакчы катын бир алаканын экинчи алаканына шакылдатып ургулап жатат.» Р. Safa. ж.б.

Şaplat- «шапылдат»: 1. «Шап» эттирип үн чыгаруу: “*Sonra, bir karış sakallı yüzünden dört beş defa şaplatarak örtü.*” «Анан бир карыш сакалдуунун айынан төрт-беш чон эттирип өптү.» S.F.Abasıyanık. ж.б.

3. [Т.С.] + [-ла, -ле] + [-ш]:

Этиштин [-ш] кош мамиле мүчөлөрү менен жасалган тууранды этиштер төмөндө көрсөтүлдү:

Ağlaş- «ыйлаш»: бирге ыйлоо: “*Onlar, hanım, evlatlık bir türlü birbirlerinden ayrılamayarak karanlıkta ağlaşıyorlardı.*” «Алар кимиси аял, кимиси бала экенин билбей караңгыда ыйлаша баштады.» R.N.Güntekin. ж.б.

Badikleş- : Өрдөктөй оңго-солго чайпалуу (Tsöz): “*Bütün bütün badikleşerek yokuşu inmeye başladı.*” «Майнаңдан өрдөн ылдый түшө баштады.» Ö.Seyfettin. ж.б.

Hırlaş-: ыркырашуу, жанжалдашуу: “*Miras yüzünden babam ve atcam hırlaştılar ve bir gün dövüştüler.*” «Мурастын айынан атам менен агам ыркырашып, мушташа кетишти.» Н.Е. Adıvar. ж.б.

4. [Т.С.] + [-ла, -ле] + [-н]:

Этиштин [-n] өздүк мамиле мүчөлөрү менен жасалган тууранды этиштер:

Dırlan- «күбүрөн»: Бардыгын тажата турган түрдө сүйлөнүү: “*Karısını vurmali, o zaman uyanir açar, diye başlayarak bir hayli dırlandi.*” «Эшигин каккылаш керек, ошондо ойгонуп ачат деп бир кыйлага чейин сүйлөп, **наалыды.**» А.Ş.Hisar. ж.б.

Sızlan- «сызда» Өзүнө кылынган адилетсиздикти, жагымсыз абалды башка бирөөгө түшүндүрүү, даттануу: “*Geldiği saatten beri, bana biraz kuru hurma bulun, diye sızlanıyormuş.*” «Келгенден бери мага бир курма тапкыла деп **наалып** жатат» Ү.К.Karaoşmanoğlu. ж.б.

2. [Т.С.] + [-ыл, -ил, -ул, -үл ; -ыр, -ир, -ур, -үр; -ыш, -иш, -уш, -үш] +

[-да, -де]¹¹:

[-да, -де] этиш жасоочу мүчөлөрү, бардык этиш жасоочу мүчөлөрдүн ичинен активдүү, экинчи формадагы этиштерден эң көп этиш жасаган мүчө катары колдонулууда¹².

Çağilda- Суу агып жатканда ташка урунуп үн чыгарышы: “*Bu fiskiye nin sularını yıllarca neşeden çağıldar gibi duymuştum.*” А.Ş.Hisar. ж.б.

Çatırda- «чатырат»: (nsz) 1. «чатыр» деген үн чыгаруу: “*Kolumu öyle bir çekiş çekti ki, omuz başşım çatırdadı.*” «Колумду тартты эле ийни чатырай түштү.» S.M.Alus. ж.б.

¹¹ Е.В. Севортян «... Түндүк-Батыш тобунда этиш жасоочу мүчөлөр –да эмес - ылда, же болбосо –ырда формасында берилишин белгилеп кеткен (195 б.), анткени көпчүлүк убакта экинчи формадагы тууранды этиштерге жалганбайт, ошол себептүү этиш жасоочу мүчөлөр -да эмес –ылда мүчөсүн кабыл алууга туура келет. (139-б.); Караңыз. Е. В.Севортян «Аффиксы глаголообразования в Азербайджанском языке», Москва, 1961, стр. 197, 199

¹² Zülfikar H., Türkçede Ses Yansımali Kelimeler, Ankara, 1995. s. 129.

Fısılda- «шыбыра»: Башкалар укпай турган тургандай сүйлөө: “*Savcı, kumandanın kulağına birkaç kelime fısıldadı.*” «Прокурор командирдин кулагына бирдемелерди шыбырады.» А. Gündüz. ж.б.

Hırılда- «кырылда»: кырылдаган үн чыгаруу: *Çocuğun nezlesi var, göğüsü hırıldıyor.* «Бала ооруп калган окшойт, көкүрөгү кырылдап жатат.»

Parılда- «жаркыра»: 1. Жарык чачуу: “*Suların kenarında Sarayburnu içli, hisli ve sırlı bir nur içinde parıldar.*” «Суунун жээгинде Сарайбурну сырлуу бир нур ичинде жаркырайт.» А.Ş.Hisar. ж.б.

Şırılда- «шырылда»: “*Senden ayrılısam şu şarıldayan suyun sesini bir daha işitmez olayım.*” «Сенден айрылсам, мобул шаркыран аккан суунун үнүн экинчи укпас болоюн.»А.Gündüz. ж.б.

Vızılда- «Ызылда»: Үндү жай чыгарып, тажата турган түрдө ызылдоо: “*Beni gönderecektin değil mi büyük hanım? diye vızıldadığı zaman ümidini kıracak bir şey söylemiyordu.*” «Мени жибермексиң, туурабы, эжеке?» - деп кужулдаганда үмүтүн үзө турган эч нерсе айткан жок». R.N.Güntekin. ж.б.

Zangırда- «заңгыра»: катуу үн чыгарып титирөө, же чайпалуу: “*Gevşemiş çerçeveler, dışarıdan yumrukla vuruluyormuş gibi zangırdar.*” «Бошоп калган алкактар сырттан муштум менен соккулап жаткандай заңгырайт.»А.İlhan. ж.б.

5. [Т.С.] + [-ырда, -ирде,-урда,-үрде] + [-т]:

Этиштин [-т]: аркылуу мамиле мүчөсү менен жасалган тууранды этиштер төмөндө көрсөтүлдү:

Çingirdat- «шыңгырат»: “*Sığırlar çingiraklarını ıslak ve sisli seslerle çingirdatarak geçtiler.*” «Уйлар коңгуроолорун **шыңгыратып** өтүштү». S.F.Abasıyanık. ж.б.

Gıcirdat- «кычырат»: “*Otel koridorunun parkelerini gıcirdatan ayak sesleri duydu.*” «Отел коридорунун паркеттерин **кычыраткан** буттун үндөрү угулду.» S.F.Abasıyanık. ж.б.

Şapırdat- «чапылдат, шалпылдат»: “*Birayı sulu şeftali ısırır gibi şapırdatarak içiyor.*” «Пивону ширелүү шабдалыны жеп жаткандай **шалпылдаатып** ичип жатат.» B.Felek. ж.б.

Zangırdat- «заңгырат»: “*Dışarıda çamları zangırdatan bir uğultu.*” «Сыртта карагайларды **заңгыраткан** уу-дуу.» A.İlhan. ж.б.

6. [Т.С.] + [-да, -де] + [-н]:

Этиштин [-н] өздүк мамиле мүчөлөрү менен жасалган тууранды этиштер түрк тилинде аз санда колдонулат.

Fısıldan- «шыбырап сүйлөнүү»: “*Kulaktan kulağa gidecek olanların isimleri fısıldanıyordu.*” «Барчу кишилердин ысымдары ооздон оозго өтүп **шыбыралып** жатты.» A. İlhan. ж.б.

Homurdan- «күңгүрөн-»: 1. Ачууланганда, жаны буулукканда түшүнүксүз түрдө сүйлөнүү: “*Homurdanarak derin ve tatlı bir sabah uykusuzdan uyanmaya çalışıyor.*” «**Күңгүрөнө** таңкы таттуу уйкусунан ойгонууга аракет кылат.» Y.K.Karaosmanoğlu. “*Aşağıdaki bahçede, duvarın üzerinde beş tane kedi bir başka kedinin etrafına dizilmişler, homurdanıp duruyorlar.*” O.V.Kanık. ж.б.

Mırıldan- «кыңылда-»: 1. Үнүн жай чыгара өзүнчө сүйлөнүү: “*Bir hasta çocuk gibi mırıldanıyor.*” «Бейтап баладай **кыңылдайт.**» H.E.Adivar. ж.б.

7. [Т.С.] + [-да, -де] + [-ш]:

Этиштин [-ш] кош мамиле мүчөлөрү менен жасалган тууранды этиштер төмөндө көрсөтүлдү:

Fıkırdaş- «кыткылыкташуу»: “*Otomobilin içinde gülüşen, fıkırdaşan dört, beş hanım var.*” «Машиненин ичинде **кыткылыкташкан** төрт-беш аял бар.» M.S.Esendal. ж.б.

Fısıldaş- «шыбыраш-»: “*Bazı aileler sokağa çıkmış, genç kızlar aralarında fısıldaşıyorlardı.*” «Кээ бир үй-бүлөлөр көчөгө чыгып, жаш кыздар өз ара **шыбырашып** жатышты.» Y.K.Beyatlı. ж.б.

Kıpırdaş- «кыбыра-»: “*Gözlerimin önünde hayaller kıpırdaştı.*” «Көз алдымда кыялдар **кыбырады.**» R.Enis. ж.б.

8. [Т.С.] + [-кыр, - кир, -кур, күр; -гыр,-гир,-гур,-гүр]:

Эки тилде тең бул мүчөлөр башкы формаларга уланып тууранды этиштерди жасоодо.

bağır- «бакыр-»: “*Yaşasın hürriyet diye bağırса ismi tarihe geçecekti.*” «Жашасын эркиндик деп **бакырса**, ысымы тарыхта калмак.» Ö.Seyfettin. ж.б.

Fıskır- «бышкыр-, оргушта-»: 1.Газ, же суюктуктардын бир жерден басым менен жогору көздөй дароо ылдам атырылып чыгуусу: “*Suya en başköşeyi ayırmalarının nedeni de iyi suyun, hemen hemen memleketimizin dört bucağından fıskırmasıdır.*” «Сууга абдан маани берүүлөрүнүн себеби төмөнкүчө: суу мамлекетибиздин бардык жагынан оргуштап чыгат». S. Birsal . ж.б.

Geğir- «кекир-»: “*Geğirebilsem açılır mıym acaba? Sansı göğüsümde hatta kolumda.*” «**Кекирсем**, жеңилден каламбы?» A.İlhan. ж.б.

Наыкыр- «айкыр-»: “*Kahkaha ile karışık bir sesle merdivenden aşağıya haykırdım.*” «*Каткырык аралаш менкичтен ылдый айкырдым.*» Y.Z.Ortaç. ж.б.

Ögür- «окшу-»: кусуп жатканда, же кусардай болуп калганда үн чыгаруу: “*Elini göğüsüne bastırarak üstü üste ögürdü*”. «*Колун көкүрөгүнө коюп окшуду.*» P.Safa. ж.б.

(-гыр, -кыр) куранды мүчөсү унгу тууранды сөздөрдөн түздөн-түз этиш жасайт. Бул мүчө боюнча бүгүнкү күнгө чейин алгач В. Банк, андан кийин көпчүлүк тилчилер бири-бирин кайталабаган пикирлерди айтышкан. Севертян бул маселенин тууранды унгулардын бир эле убакытта зат атооч да, этиш сөздүн уңгусу да болуу мүмкүнчүлүгү бар экендигин баса белгилеген. Ошол себептүү мындай түрдөгү уңгуда зат атооч менен = этиштин үндөштүгү белгилүү болгондугун айтып өтүшкөн¹³.

(-к// -гыр,-гир, гур, гүр) мүчөлөрү менен жасалган тууранды этиштер жаныбарлардын жана адамдардын чыгарган үндөрүн тууралып айтылышы эки тилде дагы көпчүлүк убакта фонетикалык структуралары окшош. Севертян **-гыр** мүчөсүнүн түздөн-түз тууранды сөздөрдүн унгуларына уланып, тууранды этиштердин жасалгандыгын, бул өңүттөн караганда аларды эски форма катары карап, анын ордуна жаңы тууранды этиштердин **(-ыр, -ир)**, жасалуу структурасы **(-да, -де)** этиш жасоочу мүчөлөрү улануу аркылуу этиштердин жасалышын белгилеген.¹⁴ Тактап айтканда **(-гыр)** этиш жасоочу мүчө, **(-ыр)** жасалуу структурасы.

¹³ Е. В.Севертян «Аффиксы глаголообразования в Азербайджанском языке», Москва, 1961, стр. 197

¹⁴ Е. В.Севертян «Аффиксы глаголообразования в Азербайджанском языке», Москва, 1961, стр. 267

Бул формадагы тууранды этиштер тууралуу А.М. Щербак башкача бир пикирди айткан: **-ур** этишинен мурда келген сөз менен семантикалык да фонетикалык да биргелешкен формасы аз эмес, көпчүлүк убакта мындай кубулуш **-ур** этиши менен тууранды уңгулар жанаша келишет деп белгилөө менен бирге бул мисалдардан кеп кылып өткөн.

<u>Кыргызча</u>	<u>түркчө</u>
Ба – кыр	ba - ğır
Быш - кыр	fiş – kır
Чим – кир	süm – kür
Тү – күр	tü –kür
Ай - кыр	hay – kır
Эч – кир	hiç – kır ¹⁵

А.М. Щербак, «Түрк тилдеринин салыштырма морфологиясы жөнүндө» аттуу китебинде **-гыр** мүчөсү жана **ур-** этишинин өзгөчөлүктөрүнө кайрадан көңүл буруп, **ур** этишинин маанисинин алмашып, морфологиялык структурасына таандык жана үндөштүк мыйзамына карай ар кандай варианттарда колдонулат. Жогоруда айтылгандар –кыр мүчөсүнө таандык эмес. Бул мүчөнүн биринчи муундагы үнсүзү тууранды сөздүн уңгусунун акыркы тыбышы болот.

Бул мүчө менен жасалган тууранды этиштерге этиштин мамиле мүчөлөрү белгилүү бир мыйзамченемдүү.

---

¹⁵ **А.М.Щербак**. О морфологическом составе образных глаголов типа бакыр, чакыр, хайкыр. «Советская тюркология» №3, 1971, стр. 8-12.

9. [T.C.] + [-a, -e];

Titre – «титире»: «*Soğuktan titriyordum, yoksa heyecandan, üzüntüden mi, bilmem*». «Сууктан титиреп жаттымбы, толкунданууданбы, кайгыданбы, билбейм».

10. [T.C.] + [-al, -el];

Çömel – «чөгөлө-»: «*Eteklerini toplayıp kemeçenin yanına çömelirken halinde bir ihtiyar kadın pişkinliği vardı*». «Этегин жыйнай кыяктын жанына **чөгөлөгөндө** кебетеси карта кемпирдей көрүндү». **R.N. Güntekin.**

б) Кыргыз тилинде болсо, жогоруда көрсөтүлгөндөй тууранды этиштердин унгулары тууранды сөздөрдүн жасалуу системасында негизги ролду ойнойт. Тууранды сөздөрдүн унгуларынан этиштер жасалат, этиштерден зат атоочтор жасалат.

Тууранды сөздөрдөн жасалган этиштер ал-абалды, кыймыл-аракеттин жүрүшүндө чыккан дабыштарды чагылдырат. Мисалы: **бөкчөндө** - бүкүрөйүүнү, **сорокто** - жогору карай чыгуу. *Эшикти тарсылдатты. Кой маарады. Ит арсылдады. Чагылган чартылдады. Күн күркүрөдү.*

Тууранды сөздөр негизинен, кайталанбаган үндү жана кыймыл-аракетти билдирет. Кайталанган үн жана кыймыл-аракетти билдирүү тууранды сөздөрдүн кайталанып айтылышы аркылуу ишке ашат¹⁶. Мисалы кыргыз тилинде: *Карга карк этти. Мылтык тарс этти. Мышык быш этти.*

---

¹⁶ **Левенд Дойуран.** Кыргыз түрк тилдериндеги тууранды сөздөр. (Магистрлик диссертация). КУУ. Бишкек. 2003.

Түрк тилинде болсо, **жыз этүү** (ысык бир нерсеге суунун төгүлгөндө чыккан үн); **даңк этүү** (өзүнө келүү), **ап этүү** (жаш баланын тамак жеши);

Кыргыз тилинде «Эшик тык-тык этти» (Б. Юнусалиев). Түрк тилинде **даңк-даңк этүү** (бир нерсени бат-бат ургулоо); **пыт-пыт этүү** (бир нерседен чыккан дабыш) (Х. Зулфикар).

Эки тилде тең удаа-удаа чыккан дабыш тууранды сөздөрдүн кайталанышы аркылуу жасалат.

Тууранды этиштер кыргыз тилинин жеке өзүнө гана таандык жана жалпы мүчөлөргө ээ.

Кыргыз тилинин жеке өзүнө гана таандык мүчөлөр:

1. (Т.С.) + (-ра, -ре)=тууранды этиш

-ра, -ре. Бул мүчөлөр жалаң гана азыркы тилдерде гана эмес байыркы түрк жана монгол тилдеринде да жолугат. Ал уйдун мөөрөгөнүн, койдун маараганын туураган тууранды сөздөрдүн уңгуларына уланат.

Кыргызча

Маа-ра-

Мөө-рө-

түркчө

me-le-¹⁷

mö-le-

Мисалы: *Оштогу жаңы шаар менен эски шаар арасындагы Акбуура суусунун батыш жээгиндеги чоң сай мал базары болгондуктан кишенеген жылкы, **мөөрөгөн** уй, **маараган** кой жана эчки, боздогон төө, өкүргөн эшиктердин эсеби жок. Ашуунун белинде **маараган** кой эчкинин, **мөөрөгөн** уйдун үнү капчыгай ичинен чуулдаган мылтык үнүнө аралаш чыгып турду.* («Каныбек» III бөлүгү)

---

¹⁷ Кыргыз тилиндеги -ра, -ре мүчөлөрүнүн ордуна түрк тилинде -ла, -ле мүчөсү колдонулат.

Башкы формадагы тууранды сөздөргө -п мүчөсү улангандан кийин **-ра** тууранды этиш жасоочу мүчөсү уланып, жаңы тууранды этиш жасалат. Мисалы: тырп+п+ра=тырпыра, быр+п+ра=бырпыра

2. (Т.С.) (**-кыр, -кир**) = тууранды этиш

тү -	- күр	Түкүр-
үш-	- күр	Үшкүр-
чүч-	- күр	Чүчкүр-
ба-	- кыр	Бакыр-
быш-	- кыр	Бышкыр-
ыш-	- кыр	Ышкыр-
ө-	- күр	Өкүр-
ка-	- кыр	Какыр-
ке-	- кир	Кекир-
кый-	- кыр	Кыйкыр-
кат-	- кыр	Каткыр-

Азыркы кыргыз тилинде – **кыр** менен бүткөн этиш уңгулардын биринчи тобу өз алдынча туруп тууроо маанисин берет.

үш - терең жана оор дем алууну билдирет

чүч – чүчкүргөндөгү дабыш

быш – бышкыруудагы дабыш

ыш - ышылдоодон чыккан дабыш

ба- кыйкырыкты туураган дабыш

түф – түкүрүүнү туураган дабыш

Мисалы: Арт жактан кимдир бирөө күлкүсүн токтото албай **бышкырып** жиберди. (Т. Сыдыкбеков) Айтып кабар бергенде, Бай **бакырды** баа деди. («Манас») Көмүр түшүрүп бүткөндө какырсаң,

көмүрдүн ышы чыга берет. (Абдукаримов) **Какырып**, ооз чайкап чылапчынга, Кайрадан аңгемесин улады жай. (Абдыраманов) Кереч дагы башын ийкей **каткырды**.

(К. Жантөшев)

Экинчи топтун уңгулары өз алдынча колдонулбайт жана тилде туунду уңгу катары колдонулат.

С. Кудайбергенов оозеки тилде экинчи топтогу этиштер менен уңгулардын колдонулушунда айырмачылыктар бар экендигин баса белгилеген. **Б. Юнусалиев** экинчи топтогу уңгуларын мурунтан эле өз алдынча колдонулгандыгын айтып өткөн. Баштапкы уңгу түрү **В.И. Вербийскийдин** сөздүгүндө да жолугат¹⁸. Мисалы: кыйгы – бул сөздө баштапкы уңгу – кый. Ошол себептүү -кыйгы сөзү алтай тилинде да орун алган.

3. –бө. Өнүмсүз мүчө. Ал бир гана уңгудан этиш жасайт. Дүр (алдыга тобу менен жүткүнүү- тууранды сөз) - бө этиш сөз – (далдыроо); корккондуктан шашып качуу. Мисалы: *Аңгыча болбой баарыбыз дүрбөн качып калдык.*

Мисалы: *Биз дүрбөн сыртка чыктык.* (М. Элебаев) *Таң агарып атканда, Кырк жигит дүрбөн жатканда, Карлыгач кетип калыптыр.* («Эр Табылды») *Эмне шумдук болду дегенсип айыл дүрбөн калышты* (К. Каимов)

4. –кыра, - күрө. Ал -р менен аяктаган бир муундуу үн тууроочу уңгуларга уланат. **–кыра, - күрө** мүчөлөрү монгол тилдеринде да жолугат: бархира – (бакыруу), хурхира – (конурук тартуу).

Мисалы: *Биз аларга, алар бизге карата кубанчыбызды билдирип дүркүрөтө кол чабабыз. Гүлжандын сөзүн дүркүрөгөн кол чабуулар*

---

¹⁸ **В.И. Вербийский.** Словарь алтайско-аладагский наречий, Казань. 1884, стр. 157.

кубаттап турду. (Токобаев) **Коркураган** коңуругунан адам уктай алгыдай эмес. («Ала-Тоо») **Коркурап** дөө жатканда, Конокбай жетип барды эле. («Эр Төштүк») Жума атына минип, салмоор менен ыргыткан таштай **зыркырап** жөнөдү. (К. Жантөшев) Бүгүн эртең менен күн жаап басылгандыктан, Оштун көчөлөрүндө **буркурап** көтөрүлгөн чаң жок. (К. Жантөшев) ж. б.

5. – а мүчөсү **–ыр** менен аяктаган тууранды жана элес тууранды сөздөрдүн экинчи уңгусуна уланат.

Мисалы: Тышкы эшик **кычырай** түштү. Улам барган сайын асман көгөрүп, эки жактан **заңгыраган** аскалар боору жалтыраган зоолор учурай берет. **Заңгырап** түн ичинде бийик аска, Түнөрүп түн койнунда түрү башка. (Р. Шүкүрбеков)

6. –ылда (<ыл+ла, жогоруда көрс.) мүчөсү бир уңгулуу тууранды жана элес тууранды сөздөрдөн этиш жасайт. Тууранды сөздөрдө **-ылда**, формасында жолугат, анткени **–р, -л**, менен бүткөн уңгудагы **л** тыбышы интервокалдык позицияда диссимиляция кубулушу менен **д** тыбышына өтүп айтылат. **–ылда** мүчөсүнүн жардамы менен жасалган этиштер кыймыл-аракеттин көп жолу кайталанышын билдирет.

Мисалы: тык-тык урду. Ушул эле маани тууранды сөздөрдө **-ылда** мүчөсү аркылуу берилет. Мындан сырткары **–ла** мүчөсүнүн жардамы менен жасалган этиштер да кыймыл-аракеттин кайталанышын билдирет.

Мисалы: **Ал бөкчөңдөдү.** Салыштыр: саба-сабала, карма-кармала, сыйпа-сыйпала. **Муздак жел зыпылдап,** уламдан-улам чыкыроон күчөйт. (К. Жантөшев) **Коркуп манап,** байынан, **Эт жүрөгү зырпылдап.** (К. Жантөшев) **Карышкыр каңкылдап** барып жерге сулады да, дымын чыгарбастан жатып калды. («Ала-Тоо»)

7. **-й, -ай, -ей, - чай (<ча+д), -кай (<ка+д).** Бул мүчөлөр бүтүндөй бир көрүнүштү чагылдырган элес тууранды сөздөрдү түзөт¹⁹.

Кээ бир элес тууранды сөздөрдүн уңгулары белгилүү бир сөздөрдөн жасалат. Мисалы: «**кодо**» - сөзү кыргыз тилинде бою кыска кишинин элесин берет. Кодо сөзүнөн **кодо+й=кодой** элес тууранды этиши жасалат. *Татыбек четте турган чекир көздүү кодойгон кишиге түптүз баратат.* (Н. Байтемиров):

Жампа - жерде же тактайда кургатылган формасы жалпак келген уйдун тезеги. Жампа+й=жампай элес тууранды сөз. Жалпайып кетүү, жалпак формадагы зат. *Жампайган Орозматтын жанында тиги узун бойлуу аскер, унчукпастан келе жатты.* (Ч. Айтматов)

Алт.²⁰ **болчо** –

болчой – толук жана чоң бир бир формага ээ болуу, шишип кетүү. Ал семизинен болчоюп баса албайт²¹.

былчы – кысуу

былчий – толуп кетүү. *Айбалта тийип мурдуна, Былчийгандар дагы бар.* («Манас»)

8. **-ла мүчөсү -ң, жана –к** менен бүткөн (сорондо, сорокто, килеңде, колокто) этиш сөздөрдөн элес тууранды сөздөрдү жасайт. Мисалы: *Күнөөкөр киши тапкансып, Сен күлтүңдөйсүң килеңдеп* («Олжобай менен Кишимжан») Жайды жайлай **колоктоп** үйдө жүрбөдүңбү, эмне иш бүтүрдүң? («Чалкан»)

Кыргыз тилинде этиш жалаң гана аффиксация жолу менен жасалбайт. Андан сырткары аналитикалык жол менен да жасалат. Жөнөкөй, кош жана кошмок элес жана табыш тууранды сөздөрдүн

¹⁹ Харитонов Л.Н. Современный якутский язык, Якутск. стр. 264.

²⁰ Баскаков Н.А. Тоцакова Т.М. Ойротско-русский словарь, стр. 33, 38

²¹ Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Фрунзе, 1984.

формалары эт-, де-, жардамчы этиштеринин жардамы менен да жасалат.

Корутундулап айтканда, түрк тили менен кыргыз тилиндеги тууранды сөз жасоочу кээ бир мүчөлөрдүн эки тилде да окшош колдонулгандыгын байкадык. Ага мисал катары салыштырып көрсөк:

Тууранды зат атоочторду жасаган мүчөлөр:

-ык, -ик мүчөсү эки тилде тең активдүү колдонулат жана **-кыр** мүчөсү уланган этиш сөзгө уланат.

Т.С. +кыр+ (-ык, -ик, -ук, -үк)

Кыргызча		Түркчө	
Быш – кыр+	-ык =	fiş – kır+	-ık = fişkırık
Чим – кир +	бышкырык	süm – kür +	-ük = sümkürük
Тү – күр +	-ик = чимкирик	tü –kür +	-ük = tükürük
Кый - кыр +	үк = түкүрүк	hay – kır +	-ık = haykırık
Эч – кир +	-ык =кыйкырык	hiç – kır +	-ık = hiçkırık
Чүч – күр +	-ик =эчкирик	çüç – kür +	-ük = çüçkürük
	-үк =чүчкүрүк		

-к мүчөсү эки тилде тең активдүү колдонулат жана **-ылда** мүчөсү уланган этиш сөзгө уланат.

Т.С. +ылда (-илде, -улда, -үлдө) +(-к)

Кыргызча		Түркчө	
шың - ылда+	-к = шыңылдак	beb - ilde +	-k= bebildek
кырт – ылда +	-к= кыртылдак	büc- ülde +	-k= kırtıldak
тарс – ылда +	-к = тарсылдак	çağ –ılda +	-k= çağıldak
барк -ылда +	-к =баркылдак	çan –ılda +	-k= çanıldak
дүңк-ылда+	-к =дүңкүлдөк	deb – ilde +	-k= debildek
быды- ылда+	-к =быдылдак	fır - ılda +	-k= fırıldak
борк- ылда+	-к= боркулдак	zing -ılda+	-k=zingıldak
чырс- ылда+	-к =чырсылдак	ting-ilde +	-k=tingildek
бүлк – ылда+	-к =бүлкүлдөк	şip-ilde +	-k= şipildek

[Т. С.] + кан

Кыргыз тилиндеги - кан мүчөсү (калдыр- кан, барс –кан) менен уюшулган этиштер түрк тилинде болсо -ыл, (-ил, - ул, -үл); - ыр, (-ир, -ур, - үр); -кыр, (-кир, - кур, -күр); - ла, (-ле) мүчөлөрү тууранды сөздөргө уланып, зат атооч сөздөрдү жасайт.

Бул сөздөрдүн башкы унгулары тууранды сөздөр; **Барс-** бир нерсени ургулаганда чыккан дабыш. **Калдыр** – бир нерсени калдыратуу.

Мисалы: Уста күүсү өңдөнүп

Барскан үнү **чаңкылдайт.** (Жаш муундар)

Түрк тилиндеги – кан мүчөсү менен уюшулган зат атооч сөздөргө мисалдар төмөндө көрсөтүлдү:

1. -ıl, (-il, -ul, -ül) + gan (-кан)

Bıcılğan - денеге чыккан жара

Bıcılкан – буттардын бармактарына чыккан жара

2. -ır, (-ir, -ur, -ür) + gan (-кан)

Bıçırgan – ушакчы

Bıçırgan – жаныбарлардын буттарына чыккан жара

Bıçıркан - жаныбарлардын буттарына чыккан жара

Sıyırgan – саратан, үн чыгарып учкан коңуз

Hımırgan - өзү менен өзү сүйлөшкөн адам.

Vıçırgan – баткак жер

3.-kır, (-kir, -kur, -kür) - gır (-gir, -gur, -gür) +gan (-кан)

Bağıran – көп ыйлаган бала

Bağırткан – көп кыйкырган бир адам

Çağırgan - дайыма чакырган бирөө

4. – la (-le) +-gan (-ген)

Ağlayan – көп ыйлаган

Büglegen – булак

Тууранды этиштерди жасаган мүчөлөр

Т.С. + -кыр, -кир

-кыр, -кир мүчөсү. Бул мүчө жалаң гана кыргыз жана түрк тилдеринде эмес алтай тилдеринде ДЛТ жана КБ чыгармасында дагы колдонулат.

Кыргызча	Түркчө	Алтайча	ДЛТ	КБ
Кый – кыр	Нау – kır-	Кый – кыр	Быр– кыр	Бүр-кир
Үш – күр	Süm – kür-	Быш – кыр	(2,171)	(4892)
Быш – кыр	Çem – kir-	Ба – гыр	Пүр –күр	Ка-кыр

Ба – кыр	Ва – ğır-		(2,171) Ба –кыр (3 ,186) Ча–кыр (2,209)	(4113)
----------	-----------	--	---	--------

Түрк тилинде – кыр (-гыр) этиш жасоочу мүчөсү менен жасалган, уюшулган табыш тууранды сөздөр. Бирок акыркы тыбышы үндүү тыбыш менен бүткөн ба, бы, жа, жы, кы сыяктуу уңгу түрүндөгү - кыр мүчөсүнүн - к тыбышы үндүүлөргө карай жумшак г тыбышына өзгөрөт. Мисалы:

Ҷа – kır- ----- Ҷағır-

Ва – kır- ---- бағır-

Вө – kür- ---- böğür-

Т.С. + - ылда (-илде, - улда, -үлдө)

Кыргыз тили менен түрк тилинде этиш жасоочу мүчөлөрдүн бири - ылда (-илде, - улда, -үлдө) мүчөсү.

Кыргызча	Түркчө
Кырк – ылда	Şor- ilda- (шаркырап аккан суу)
Курк–улда	Faş –ilda- (биринчи аккан суу)
Күрп –үлдө	Fıs –ilda- (шыбырашып сүйлөшүү)
Тарс – ылда	Mış –ilda- (пышылдап сүйлөшүү)
Зың – ылда	Şır – ilda- (шырылдап агуу)
Жылт – ылда	Нır- ilda- (кырылдап сүйлөө)

Кыргыз тилиндеги – ра, - ре, - ро, - рө мүчөлөрү түрк тилинде - ла, - ле мүчөсү менен алмаштырылат.

Маа - **pa** ----- me – **le-**

Мөө - **pө** ----- mө – **le-**

Эки тилде тең тууранды этиш жасоочу кээ бир мүчөлөрдөн кийин этиштин аркылуу, кош, өздүк мамиле мүчөлөрү уланып, жаңы тууранды этиш сөздөр жасалат. Төмөндөгү мисалдарда аркылуу мамиле мүчөсү менен жасалган тууранды этиштер көрсөтүлөт.

Мисалы:

Т.С. +ыл+да+т (-т **аркылуу мамиленин мүчөсү**) бул мүчөдөн кийин түрк жана кыргыз тилинде аркылуу мамиле мүчөсү уланат.

Кыргызча	Түркчө
балч+ыл+да+т,	Çab+ılda+t (аралаштыруу)
дар+ыл+да+т,	Çak+ılda+t (чакылдатуу)
дир+ил+де+т,	Çap+ulda+t (чапылдатуу)
дүк+үл+дө+т,	Dünk+ülde+t (дүңкүлдөтүү)
дүңк+үл+дө+т,	Fır+ılda+t (катуу айландыруу)
дүп+үл+дө+т	Par+ılda+t (жаркылдатуу)

Т.С. +ыр+да+т (-т **аркылуу мамиленин мүчөсү**) бул мүчөдөн кийин түрк жана кыргыз тилинде аркылуу мамиле мүчөсү уланат.

Кыргызча	Түркчө
дүп+ үр + ө + т,	Fok + urda + t (боркурат)
дып+ ыр + а + т,	Gıç + ırda + t (кычырат)
бап+ ыр + а + т,	Şık + ırda + t (шыңгырат)
кыч+ ыр + а + т,	Sap + ırda + t (чопулдат)

Бул мүчөлөрдөн сырткары эки тилдин ортосунда тууранды сөз жасаган мүчөлөр ар кандай формада колдонулат.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ(Kaynaklar)

1. **Zülfikar H.**, Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler, - Ankara, 1995.
2. **Ergin, M.**, Türk Dilbilgisi, - İstanbul. 2000.
3. **Çağatay, S.**, Uygurca Hendiadyoimler, Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, DTSCF yayını, - Ankara, 1978, s. 29-66.
4. **Çengel K.H.** Kırgız Türkçesi Grameri, Ses ve Şekil Bilgisi, s.41,43. Ankara. 2005.
5. **Caferova, S.**, Muasır Türk Dillerinde Teğlidi Sözlerin Fonetik Hüsusiyetleri, Dil ve Edebiyat, 6. S, - Baku, 1975.
6. **Tuna O.N.**, Türkçede Tekrarlar. İstanbul Üniversitesi, TDED, cilt III. №3-4. İstanbul. 1949; 1950 cilt IV.№ 1-2.
7. **Divanü Lugat– it –Türk**, (Çeviren : Besim Atalay), Ankara , 2006
8. **Щербак А.М.** О морфологическом составе образных глаголов типа бакыр, чакыр, хайкыр. «Советская тюркология» №3, 1971, стр. 8-12
9. **Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү.** –Фрунзе. 1984.
10. **Юдахин К.К.** Кыргызча-орусча сөздүк. – Москва, 1965.
11. **Юнусалиев Б. М.** Киргизская лексикология. - Москва, 1959. с.156.
12. **Кудайбергенов С.** Подражательные слова в кыргызском языке. - Фрунзе, 1957.
13. **Абдувалиев И., Садыков Т.** Азыркы кыргыз тили (морфология).– Б., 2000, 265-б.
14. **Абдулдаев Э., Давлетов С., Иманов А., Турсунов А.**, Кыргыз тили. – Фрунзе. 1986, 21-б.;
15. **Ашмарин Н.И.** Основы чувашской мимологии: О подражательных словах в чувашском языке. - Казань, 1918.;

- 16.Кононов А.Н.** Грамматика современного турецкого языка. – Москва, 1956,стр. 363-372. XXXVI, 1-2,1929.
- 17.Кудайбергенов С.** Тууранды жана сырдык сөздөр жөнүндө // Мугалимдер газетасы. - №5 – Ф., 1954.
- 18.С. Давлетов, С. Кудайбергенов,** Азыркы кыргыз тили, Морфология, Фрунзе., 1980, 204 – 207-б.
- 19.А.И. Искаков.** О подражательных словах в казахском языке, Тюркологический сборник, I , М-Л , 1951.
- 20.Батманов И.А.** Грамматика киргизского языка, вып. II 1940, стр. 41.